

EMIGRÁNS MÚLT ÉS ITTHON MARADÁS

E tanulmány középpontjában a magyar „maradék zsidóság” egy olyan csoportja áll, akiktől azt várhatnánk, hogy fokozottan hajlottak a kivándorlásra, mivel sokan komoly emigrációs potenciállal rendelkeztek: a háború előtt külföldön éltek, mégpedig ott tanult értelmiségiek voltak. Őket szokás a numerus clausus száműzöttjeinek vagy menekültjeinek is nevezni, mivel, vagy szó szerint a numerus clausus tartotta őket távol a magyarországi egyetemektől, vagy azoknak a zsidóvéreseken megnyilvánuló szelleme, tehát az antiszemitizmus űzte el onnan. A zsidókvóta miatt a zsidónak tekintett jelentkezők annyira kis hányada került be a magyar egyetemekre, hogy a nem kitűnő érettségivel, vagy a protekcióval nem rendelkezőknek erre nem volt reménye, és amennyiben nem adták fel a továbbtanulást, mint célt, már egész fiatalon kivándoroltak. Ezek a személyek jó nyelvtudással, külföldön is hasznosítható szaktudással és külföldi kapcsolatokkal is bírtak, még ha ezek meg is kophattak az itthon töltött évek és a vészorszak alatt.

12

Disszertációm¹ több mint ezer (1131) Horthy-kori vándordíjak sorsát igyekeztem feltárni, akik orvos- vagy mérnökhallgatók voltak Bécsben, Prágában, Berlinben és Bolognában. Mintegy négy ötödük volt zsidó a beiratkozási dokumentumai, az érettségi bizonyítványa vagy a születési anyakönyve szerint. 427 esetben jártam sikerrel. 139-en biztos, hogy a Soá áldozatául estek. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy nem gyilkolták meg többüket, csak azt, hogy sokukról túl kevés adatom volt ahhoz, hogy az áldozatokkal kapcsolatos adatbázisokban, és a Yad Vashem emléklapjain talált személyekkel egyértelműen azonosítani lehessen őket. Ugyanakkor többféle forrás – ego dokumentumok, életrajzok, sajtó cikkek, orvosi és mérnöki szaklapok, nekrológok és utódaikkal készített interjúk – alapján a Holokauszt túlélő numerus clausus száműzöttek háromféle jellegzetes sorsa rajzolható fel.

Az első Links Artúr szemorvos szavaival jellemezhető:

„Tényleg nem történt velem soha semmi különös. Két világháborút éltem át. (...) És a 'legjobbkor' jöttem ki Amerikába. („Igen, a Doktor úr sok mindent megspórolt magának, amit mi átértünk”.) Igaz, hogy szüleim ott rekedtek és Auschwitzban elvesztek. A seb, a sebzettség lehet örök, de bizonyosan nem különleges.”²

Az egyik út tehát a háború előtti tartós emigráció volt, a szerencsés keveseké, ugyanakkor azért is választottam a fenti idézetet ennek jelzésére, mert fontos megjegyezni, hogy az ő életüket fokozottan végig kísérte a túlélők bűntudata, amiért „jókor voltak jó helyen”.

Egy másik út azoké volt, akiket nemcsak a numerus clausus űzött el annak idején itthonról, hanem a peregrinációt (egyetemjárást) politikai emigrációra használták fel, és 1945-ben azért tértek haza, hogy „a szocializmust építsék”. Mint a Svájcból hazatért Hódos György írta:

1 Kelemen 2019.

2 Links 1977: 8.

„Fekete-fehér világunkban minden tiszta volt és átlátszó, hála a marxizmus-leninizmus mindenre magyarázatot nyújtó elméletének. Egyetlen másodpercig sem kételkedtünk abban, hogy Hitler bukása után a Horthy-Magyarország romjain felépül a szocializmus paradicsomi világa.”³

Mérei Ferenc pedig meg volt róla győződve, hogy nemcsak politikailag, hanem szakmailag is eljött az ő ideje:

„úgy éreztem, hogy én egyike vagyok annak a rendkívül kevés forradalmi lelkületű embernek, aki gyerekekkel és pedagógiával foglalkozik. Én erre erősen készültem. Én tudtam azt, hogy fog jönni egy pillanat, amikor valahogy meg lehet változtatni az iskolarendszert.”⁴

A nagy többség azonban azért tért vissza Magyarországra, mert elhurcolása előtt is itt élt. Ugyanis az 1930-as évek és a második világháború folyamán a vándordiókok nagy része kényszerűségből hazatért, mivel a jellemző célországokban (Ausztria, Csehszlovákia, Németország, Olaszország, Franciaország) egyre fogyott a levegő a külföldi zsidók körül. Először is a nácik németországi hatalomra kerülése, majd a Harmadik Birodalom terjeszkedése és az olasz fasizmus zsidók ellen fordulása miatt. Így hiába volt nagyon nehéz a zsidó értelmiségieknek a külföldi diplomájukat honosítani és a képzettségüknek megfelelő munkát találni Magyarországon, az 1938-as zsidótörvény után végképp, éppen eddigre „a nagy világon e kívül nem volt számukra hely”. A háború első felében ráadásul úgy is tűnt, hogy még mindig kevésbé életveszélyes zsidóként Magyarországon lenni, mint a nácik megszállta területeken. Tehát, az 1920-as és 30-as években a numerus clausus által száműzött magyar zsidók nagy része, egy újabb száműzetés után, megint Magyarországon találta magát, és itt kellett szembenéznie a munkaszolgálat, a gettósítással és a deportálással. Következésképpen, munkaszolgálatosként és deportáltként, amennyiben ezeket túléltek, ugyanazon faktorok befolyásolták visszatérésüket, mint a többi elhurcolt és túlélő magyar zsidóét. Ám későbbi pályafutásukra sok esetben nagy hatással volt a háború előtti peregrináció.

Az általam vizsgált orvosok és mérnökök nagy része 1945 után késleltetett szakmai kibontakozást élt meg. Egyrészt, mert az egyetemek végre honosították külföldi diplomájukat, másrészt, mert kimondottan nagy igény volt olyan értelmiségiekre, akik nem kompromittálódtak a Horthy-korban és főleg nem a nyilasdiktatúra idején. A budapesti orvosi kar és a Műegyetem disszertációm szereplői közül 64 orvos és mérnök külföldi diplomáját honosította, például Gergely Éva, aki a prágai német egyetemen tanult az 1930-as években. Ennek köszönhetően, sok-sok évvel a külföldi tanulmányaik után, amely közben az életük is veszélyben volt és sokszoros traumát éltek át, végre elkezdhettek saját szakmájukban és képzettségüknek megfelelő pozíciókban dolgozni.

Ám nemcsak a karrier megkérdésességét, hanem a kibontakozás lehetőségét is hangsúlyozni kell. A zsidó értelmiségiek, és főként a külföldi diplomások, többségükben nem tudtak az 1945 előtti Magyarországon érvényesülni, ezért tökéletesen illettek az olyan pozíciókba, ahonnan a korábbi alkalmazottakat el akarták távolítani, mert megbízhatatlannak ítélték őket. Zsidó

3 Hódos 2005: 116.

4 Szilágyi 1972: 282.

származásuk egyik pillanatról a másikra hátrányból előny lett.⁵ Az 1945 és 1949 közötti rövid „békeidőben” a korábban külföldön tanult értelmiségi túlélők kevésbé voltak érdekeltek a kivándorlásban, mint más zsidó csoportok, például azok, akiket gyár- vagy bérháztulajdonosként osztályellenségként üldöztek, vagy az ortodox zsidók, akiknek vallási élete lassan ellehetetlenült. Az általam vizsgált egykori egyetemisták ugyanis főként asszimilált kispolgári családokból származtak. Nemcsak a közigazgatás, a minisztériumok, az egészségügy és az ipari cégek szívtak fel nagy számú zsidó értelmiségit a háború előtti és alatti személyzet leváltására, hanem olyan új intézményi struktúrák is, mint a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ). A koalíciós pártok közül a kommunistákat jellemezte leginkább ez az úgynevezett „káderehség”. Eleinte akkora szükséglet volt új emberekre, hogy önmagában az előző rendszer általi üldözöttség felruházta a zsidókat egy újfajta tőkével: a politikai megbízhatósággal.⁶

A politikai megbízhatóság azonban kétélű fegyver volt, mivel a zsidó értelmiségiek gyorsan fejlődő karrierje a „judeokommunizmus” antiszemita mítoszát is táplálta, ami miatt a kommunista hatalom gyorsan a saját zsidó káderei ellen is fordult – de nemcsak azért, hogy az antiszemitának tartott tömegeket ne haragítsák magukra, hanem a kommunisták saját bizalmatlansága, egyesek saját antiszemitizmusa miatt is.

A numerus clausus korának (1920–1945) vándordíákjai, köztük a kommunisták is, a fordulat éve (1948) után nemcsak zsidó származásuk miatt kerültek veszélybe, hanem emigráns múltjuk miatt is, hiszen ez rendszerint nyugatra fekvő országokhoz kötötte őket, akikkel a szocialista országok hidegháborúban álltak. A Magyar Dolgozók Pártját a „moszkoviták” dominálták, akik a Szovjetunióból tértek haza, és mind az 1945 előtt Magyarországon illegális kommunistaként élők, mind a nyugatról hazatért elvtársaikkal bizalmatlanok voltak és üldözőbe vették őket.

14 Rákosi diktatúrája idején alkalmaztak egy kritériumlistát a pártban, az államapparátusban és a nagy (immár államosított) vállalatokban (pl. Standard) fontos szerepet betöltő káderek múltjának vizsgálatára. A hat figyelembe ajánlott szempontból az egyik az volt, hogy élt-e nyugaton az illető, és harcolt-e a spanyol polgárháborúban. Egy másik, hogy tagja volt-e valaha cionista szervezetnek, és ő vagy rokonai kaptak-e támogatást a Joint-tól (American Jewish Joint Distribution Committee).⁷ A vizsgálat kiterjesztése a humanitárius csomagot kapó rokonokra nyilvánvalóan szinte bármelyik zsidó származású párttagot veszélybe sodorhatta.

Ezeket a szempontokat figyelembe vették, amikor áldozatokat választottak a kirakatperekhez, kezdve a Rajk-perrel. Az egyik mellékper áldozatai, az úgynevezett „svájci csoport” tagjai éppen a numerus clausushoz kötődő vándordíák múltjuk miatt kerültek a vádlottak padjára. Két vádlottat, Szőnyi Tibort és Vági Ferencet kivégeztek, egy tucat további egykori zürichi mérnökhallgatót pedig bebörtönöztek. Egyikük, a korábban már idézett Hódos György volt, aki később megírta a sztálinista kirakatperek történetét.⁸ Hajdu Tibor szerint annyira fontos volt a szerepük, hogy a Rajk-per eredetileg Szőnyi-pernek indult és az alapötlet az volt, hogy egy csapat kozmopolita értelmiségi zsidó az Egyesült Államok javára kémkedett.⁹ Ám időközben a fókusz átkerült Szőnyiről Rajkra, és a Nyugatról Jugoszláviára. Szőnyit 1949 májusában tartóztatták le és rákényszerítették, hogy Rajk ellen valljon. A zürichi Eidgenössische Technische Hochschule egykori mérnökhallgatóit hozzá fűződő kapcsolatuk ürügyén tartóztatták le.

Hódos összefoglalása szerint:

„Egy maroknyi politikailag jól képzett, idealista, odaadó kádert adtunk a Magyar Kommunista Pártnak és a fiatal népi demokráciának. Négy évvel hazatérésünk után a hálás párt mindannyiunkat letartóztatott, két vezetőnket, Szőnyit és Vágit felakasztotta. A harmadik, Kálmán, amikor

5 Emed 2011: 7.

6 Karády 2002: 172.

7 Svéd 1993: 285-6.

8 Hodos 1987; Hodos 1988; Hódos 1990.

9 Hajdu 1992: 19.

megtudta, hogy őt is be akarják vonni a tervezett moszkvai orvosper előkészületben lévő magyar megfelelőjébe, a börtönben felakasztotta magát.”¹⁰

Az ÁVH egy 1952-es dokumentumából – *Feljegyzés a „brünniek” csoportjáról* – kiderül, hogy a háború előtt, a zsidóságuk miatt külföldön tanult zsidó mérnökök egy másik csoportja ellen is előkészületben volt egy per, a brünni német műegyetem öregdiákjai ellen, akiket brünni csoportnak neveztek el.¹¹ Ez a per elakadt a fiktív történet főszereplőinek kiválasztásánál, mivel a folyamat elkezdése után kevesebb, mint három hónappal meghalt Sztálin. Ám a csoport két tagja – Radó Zoltán és Szűcs Miklós – így is áldozatul esett, habár más kirakatperek kapcsán végezték ki őket. A brünnieknek pedig az ÁVH felrótta a Radóhoz és Szűcshöz fűződő ismeretségüket is. Egy harmadik brünnit, Kozma Lászlót, tizenöt évnyi börtönbüntetésre ítélték a Standard-perben, öt év után szabadlábra került, de soha nem rehabilitálták.¹² Egy negyedik brünnit, Perczel Károlyt, pedig életfogytiglanra ítélték és öt évig volt börtönben.

Érdekes módon, Farkas Vladimir életútinterjújában egyenesen Rákosinak tulajdonította az ötletet, hogy a KIMSZ (Kommunista Ifjú munkások Magyarországi Szövetsége, de külföldön is voltak sejtjei) háború előtt Brünnben tanuló tagjait megvádolják azzal, hogy téglának épültek be a kommunista mozgalomba és mindvégig a brit titkosszolgálatnak dolgoztak. Az ötlet pedig a brünni KIMSZ sejt egykori vezetője, a fenti gyanúkkal illetett Szűcs Miklós vallomásából adódott, aki kínzással kísért vallatása során megemléltette, hogy Brünnben tanult.¹³ Meg kell jegyezni, hogy Farkasnak érdeke fűződött ahhoz, hogy minél több kegyetlenséget írjanak Rákosi, és minél kevesebbet a saját számlájára.

A Feljegyzés a „brünniek” csoportjáról frakciózással, trockista frakciók alapításával, és nagypolgári származással vádolja a brünnieket, ám legalább ekkora súllyal említi, hogy a felszabadulás utáni hazatérést követően segítették egymást álláshoz jutni. Ebben a csoportban volt a háború alatt itthon működő illegális kommunista (Döme Piroska), volt spanyolos (Tömpe András), volt, aki szovjet emigrációból tért haza (Seres Tibor), többen Nyugatról (Perczel Károly és Gazdag Ervin Franciaországból), volt, aki megjárta Bolíviát (Bartos György, Bakonyi Sebestyén) és volt, aki az Egyesült Államokból (Neuländer Ferenc) jött vissza. Ahogy Döme Piroska visszaemlékezett:

„Későbbi életem folyamán a mozgalom különböző helyein és területein gyakran találkoztam volt brünni társaimmal, a legtöbbször itthon harcolt, de sokan részt vettek más országok antifasiszta küzdelmeiben, a spanyol polgárháborúban is.”¹⁴

Úgy látszik tehát, hogy az illegális kommunista versus moszkovita hasadékon átívelő szolidaritás szokatlanul és mint ilyen, gyanúsul tűnt fel az ÁVH-soknak.

Összefoglalásképpen tehát elmondhatjuk, hogy a háború előtt külföldön tanult zsidó értelmiség nagy része Magyarországon élte túl a Holokausztot, illetve innen hurcolták el őket munkaszolgálatra vagy koncentrációs táborba, ezért tértek haza Magyarországra 1945-ben. Egy kisebb részük politikai emigrációban (is) volt, ők jellemzően a szocializmus építése érdekében jöttek haza. Ezt a két alcsoportot – a harmadik alcsoporttal ellentétben, akik 1939 előtt már tartós emigrációban éltek – jellemzően itthon tartotta a (kései) szakmai kibontakozás esélye, amelyet a korábbi rezsimben való elnyomásuk és az új káderéhség is elősegített. Korábbi elnyomásuk most tőke lett, politikai megbízhatóság, ám ez veszélyes tőke volt. A sztálinista kirakatperek beindulásával mind zsidó származásuk, mind emigráns múltjuk miatt alkalmasak lettek a koncepciós perek vádlottjainak szerepére.

10 Hódos 2005: 119.

11 ÁBTL 2.1. – VII/13-g 1952.

12 Unokája, Dombrovsky Ninette, közlése a szerzőnek írt e-mailben. 2019. március 29.

13 Veritas – OHA 200. 1985–88.

14 Döme 1983: 56.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 2.1. – VII/13-g dosszié. Jacobson. Feljegyzések a cionistákkal kapcsolatban, Feljegyzés a „brünniek csoportjáról”, 1952.

Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum gyűjteménye (Veritas – OHA) 200. Interjú Farkas Vladimírrel, készült 1985-1988. Interjúkészítő: Borenich Péter.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Döme Piroska 1983: *Fény és árnyék*. Budapest.

Emed, Alexander 2011: *Zsidó származású magyar orvosok*. Budapest.

Hajdu Tibor 1992: A Rajk-per háttere és fázisai. *Társadalmi Szemle* (47.) 11. 17–36.

Hódos György 1990: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954*. Budapest.

Hódos György 2005: *Tettesek és áldozatok. Konceptiós perek Magyarországon és Közép-Kelet Európában*. Budapest.

Hodos, Georg Hermann 1988: *Schauprozesse. Stalinistische Säuberungen in Osteuropa 1948–1954*. Frankfurt am Main.

16

Hodos, George H. 1987: *Show Trials. Stalinist Purges in Eastern Europe 1948–1954*. New York.

Karády Viktor 2002: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest.

Kelemen Ágnes Katalin 2019: *Peregrination in the age of the Numerus Clausus: Hungarian Jewish students in interwar Europe*. (PhD-dissertation.) Central European University, Budapest.

Linksz Arthur 1977: *Visszanézek... Ifjúkorom Magyarországon*. New York.

Svéd László 1993: A magyar zsidóság és a hatalom 1945–1955. *Múltunk* (38.) 2-3. 248–298.

Szilágyi János 1972: Kettesben. Szilágyi János interjúja Mérei Ferencsel. In: Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű. Tanulmányok*. Budapest, 2006, 279–290.